DE BOLLE GOGH

JAAP COHEN

DE BOLLE GOGH

AMSTERDAM • ANTWERPEN
EM. QUERIDO'S UITGEVERIJ BV
2024

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Nederlands Letterenfonds, Stichting Democratie en Media, het Jaap Harten Fonds, het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (fondsbjp.nl) en het Nederlands Filmfonds.

Copyright © 2024 Jaap Cohen
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Boekverzorging Roald Triebels
Omslagbeeld André Bakker
Foto auteur Julie Blik

ISBN 978 90 214 2380 7 / NUR 321
www.querido.nl

Men wil bemind worden,
bij gebrek daaraan bewonderd,
bij gebrek daaraan gevreesd,
bij gebrek daaraan verafschuwd en veracht.
De ziel huivert voor de leegte
en wil tot iedere prijs contact.

Hjalmar Söderberg, 1905

INHOUD

PROLOOG 7 mei 2016 9

1 Lijden aan een gelukkige jeugd 23
2 Ontregelen 51
3 De jongeheer Gogh 69
4 Zielenpijntjes 87
5 Vingeroefeningen 97
6 *Luger* 119
7 Bang zijn niets bijzonders te wezen 155
8 *'t Dagje* 169
9 'Wat ruikt 't hier naar caramel?' 201
10 Bij 'Glibber & Gladder' 223
11 Meninkjes schrijven 249
12 'Een mooi vrouwtje kleedt mij af' 273
13 Prettige gesprekken 301
14 Een perfecte sick joke 319
15 De Eeuwige Antisemiet 341
16 Junkie van Hunker 373
17 Vox populi 411
18 De Gezonde Roker 433
19 Een royale levenswandel 447
20 De Goddelijke Kale 467
21 Het clangevoel 489
22 De dialoog 515
23 'We maken dat varken af!' 533
24 'We kunnen er toch over praten?' 553
25 Hiep hiep hoera het vrije woord! 567

EPILOOG 9 maart 2023 581

WERK VAN THEO VAN GOGH 597
NOTEN 601
DANKWOORD 672
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 675
REGISTER 676

PROLOOG
7 MEI 2016

Het dashboardklokje staat op 9:48. Twaalf minuten te vroeg rijd ik de brede laan in. Hier, in dit mooie gedeelte van Wassenaar, wonen de ouders van Theo van Gogh. Wat zal ik doen? Alvast aanbellen? Nee, dat is geen goed idee. Het maakt geen goede indruk om voor het afgesproken tijdstip bij mensen thuis te komen. Zal ik dan voor hun deur blijven wachten tot het tien uur is? Dat zou toch een beetje raar zijn: alsof je een rechercheur bent die een huis moet observeren.

Ik stop de auto aan het begin van de laan. Het is er stil; afgezien van een man die een heg bijknipt, zijn er geen mensen te zien. Aan weerszijden van de weg staan vrijwel zonder uitzondering riante, vrijstaande villa's, allemaal met oprit, ruime voortuin en brede dakkapel. Gemaaide gazons, veel planten en struiken. De bomen zijn al volop in bloei, hun bladeren glanzen in het zonlicht. Hoewel het nog vroeg is, begint het al warm te worden. De eerste zomerse dag van het jaar is in aantocht.

Hoe vaak zou Theo van Gogh over deze weg hebben gereden? Duizend keer? Tweeduizend? Ik las ergens dat hij al lang het huis uit was toen zijn ouders hier in 1984 kwamen wonen, maar dat hij hen geregeld bleef bezoeken. Meestal liet hij zich in een taxi afzetten, hij had nooit zijn rijbewijs gehaald.

Het beeld van de postende rechercheur blijft in mijn gedachten. Het is, bedenk ik, niet eens zo ver bezijden de waarheid. Ik heb zelf het plan opgevat om een biografie van Theo van Gogh te schrijven, wat inhoudt dat ik ook het privéleven en verleden van zijn ouders zal moeten onderzoeken. Feiten en verhalen achterhalen, met elkaar in verband brengen, in een context plaatsen. Hun familieleven observeren. Ik kan me goed indenken dat zij daar helemaal niet op zitten te wachten. Misschien zien ze me wel als een indringer, een op sensatie beluste journalist zoals ze die na de moord op hun zoon zoveel hebben meegemaakt. Of ze hebben überhaupt geen zin meer om hun levensverhaal aan een wildvreemde te vertellen, dat kan natuurlijk ook.

Bij Theo's moeder, Anneke van Gogh-Vonhoff, lijkt dat zeker het geval te zijn. Toen ik haar voor het eerst telefonisch sprak en haar mijn plan voor-

legde om een biografie van haar zoon te schrijven, wekte ze een allesbehalve enthousiaste indruk. Ik legde haar uit dat het niet mijn doel zou zijn om over hem te oordelen, maar om te proberen zijn uitzonderlijke en in veel opzichten paradoxale persoonlijkheid te doorgronden. 'U zult mijn man moeten spreken, ikzelf wil helemaal níéts meer met biografen te maken hebben,' zei ze. Er waren vóór mij al auteurs bezig geweest met een biografie, maar die waren er inmiddels mee opgehouden.

Theo's vader, Johan van Gogh, reageerde welwillender, zeker toen ik hem vertelde dat ik nog niet zo lang geleden was gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. 'Theo verdient een goede biografie,' zei hij. 'Stuurt u me uw proefschrift maar toe, en bel me over een week nog eens op.' Een week later spraken we af om op deze zaterdagochtend in mei met elkaar kennis te maken.

Het dashboardklokje staat op 9:59. Ik breng de auto weer in beweging, rijd de laan door en kijk naar de huisnummers die naast de hekjes van de opritten vermeld staan. Daar, precies in de bocht, moet het zijn. Het huis ziet er anders uit dan de andere huizen in de laan: witgeschilderd, en niet zo enorm groot. Charmant. Het heeft slechts één volwaardige verdieping, te bereiken via een omhooglopende oprit van witte kiezels. Daaronder bevindt zich het souterrain, dat vanaf de weg maar voor de helft zichtbaar is. Het huis houdt zich enigszins verscholen achter het loof. Onder de ramen hangen rijkelijk gevulde plantenbakken, twee kliko's staan keurig naast het hekje voor de ingang. Ik parkeer de auto aan de kant van de weg, loop het kiezelpad op en bel aan.

Het duurt even voordat ik voetstappen hoor, dan gaat de deur open. Daar staat Anneke van Gogh. Ze ziet er eigenlijk precies uit zoals ik me haar van televisie herinner, toen ze in de weken na de moord op haar zoon ineens een publiek figuur werd. Alsof ze niet al tachtig, maar nog steeds achtenzestig is. Ze is slank, heeft een smal en fijn gezicht, sprekende ogen, opgestoken grijs haar. Ze draagt eenvoudige, maar elegante kleren, heeft zilveren oorbellen in.

'O, bent u daar al. Ik dacht dat we om halfelf hadden afgesproken.'

Ik stamel dat ik toch echt meende dat tien uur het afgesproken tijdstip was, maar dat ik natuurlijk ook nog even kan wachten.

'Hmm. Komt u maar binnen,' zegt ze. Ik overhandig de bos pioenrozen die ik voor haar heb meegenomen. Gelukkig, ze lijkt ze mooi te vinden. 'Schuin afsnijden en in lauw water zetten,' zeg ik, herhalend wat de medewerker van de bloemenzaak mij adviseerde. 'Jaja, dat weet ik heus wel,' antwoordt ze afwerend, en ze loopt naar de keuken om de bloemen weg te leggen.

Ik kijk rond in de sober ingerichte hal. Op een dressoir staat de dertiendelige dvd-box die Theo's productiebedrijf Column een jaar na zijn dood heeft uitgebracht. Al zijn speelfilms, plus een boekje met artikelen van acteurs, producenten en scenarioschrijvers die bij de films betrokken waren. De ruggen van de dvd's en het boekje vormen samen een portret van Theo in een

peinzende pose, met één hand in zijn haar. Wat een weinig karakteristieke foto eigenlijk, er is in elk geval geen spoor in te herkennen van de rol van 'dorpsgek' die hij zo graag wilde spelen.[1]

'Komt u maar mee,' zegt mevrouw Van Gogh. We lopen de woonkamer in, een lichte ruimte met uitzicht op het gazon en de brede, achterliggende vijver. De deuren staan wijdopen. 'Neemt u plaats op het terras, het is mooi weer. Wilt u een kopje koffie?'

'Heel graag,' zeg ik, terwijl ik ga zitten. Wat een prachtige plek is dit. De tuin ligt er mooi bij, een grote kastanjeboom zorgt voor kronkelige schaduwen op het felgroene gras. Eenden maken kringen op het water van de vijver, overal kwetteren vogeltjes.

Daar komt mevrouw Van Gogh weer aan, in haar hand een schoteltje met een kopje koffie. 'Alstublieft,' zegt ze. 'Mijn man wordt in de slaapkamer aangekleed, die zal zich straks bij u voegen. Ikzelf geef u nu een hand, want wij zullen elkaar niet meer spreken.' Verbluft neem ik haar hand aan, waarna ze zich omkeert en wegloopt.

Een minuut of vijf later hoor ik een deur opengaan. Meneer Van Gogh komt aangelopen, zwaar steunend op een rollator. Hij ziet er wél anders uit dan ik me van televisie herinner, veel ouder en brozer. Hij loopt krom, maakt kleine, aarzelende stapjes. Zo gek is dat natuurlijk niet, hij is vierennegentig jaar. Buiten aangekomen kijkt hij even naar me op. 'Dag meneer Cohen,' zegt hij met een duidelijk verstaanbare en licht geaffecteerde stem. Met enige moeite gaat hij zitten in de stoel die op het terras voor hem klaarstaat. Hij is enkele jaren geleden getroffen door het guillain-barrésyndroom, verklaart hij, waardoor hij zich maandenlang bijna niet had kunnen bewegen. Maar wonderwel is hij vrijwel helemaal genezen, alles gaat alleen wat trager nu.

Ik ben me ten volle bewust van het bijzondere van onze ontmoeting. Hoe vaak komt het nu voor dat je een ouder kunt spreken van degene van wie je een biografie schrijft? Tegelijk realiseer ik me dat het gesprek voor meneer Van Gogh bijna een routineklus moet zijn: hij krijgt voortdurend biografen over de vloer – en niet alleen auteurs die een boek over zijn zoon willen schrijven.

Meestal zijn deze biografen geïnteresseerd in Johan van Goghs kennis over zijn oudoom, Vincent van Gogh (1853-1890), of over zijn grootvader, de kunsthandelaar Theo van Gogh (1857-1891). Talloze boeken en films zijn er verschenen over de bijzondere verstandhouding tussen deze broers; als Theo zijn oudere broer niet altijd en ondubbelzinnig was blijven steunen – ook financieel –, dan had Vincent nooit de schilderijen kunnen maken die hem na zijn dood wereldfaam zouden bezorgen.[2] Maar ook andere Van Goghs uit vroeger tijden zijn voor biografen van belang gebleken: er is een boek verschenen over de zussen van Vincent en Theo,[3] en er is een biografie in de maak over Theo's vrouw – en Johan van Goghs grootmoeder – Johanna van Gogh-Bonger (1862-1925), die de schilderijen van Vincent onder de aandacht

van een groot publiek heeft weten te brengen.[4] Over Johans vader, ir. Vincent Willem van Gogh (1890-1978), wordt eveneens een biografie geschreven: hij was degene die de stichting van het Van Gogh Museum bewerkstelligde.[5] Dan zijn we er nog niet, want de familie van Johans moederskant is al even interessant voor biografen. De vader van zijn moeder was namelijk de legendarische SDAP-politicus Floor Wibaut (1859-1936), die als machtige wethouder van Amsterdam hele volkswijken uit de grond stampte.[6] Wibauts vrouw, de actieve feministe Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom (1862-1952), is bovendien een geliefd onderwerp voor onderzoekers in de vrouwenstudies en de geschiedenis van de sociaaldemocratie in Nederland.[7] Alleen bij het laatste bezoek van een biograaf aan huize Van Gogh hoefde Johan van Gogh niet in actie te komen; over voormalig VVD-coryfee Henk Vonhoff (1931-2010), een volle neef van Anneke, kon zijn vrouw veel beter vertellen.[8]

Hoeveel geschiedenis kan een mens verdragen? En hoeveel drama? Niet alleen Johan van Goghs zoon is geliquideerd, dat geldt ook voor zijn oudere broer Theo vanwege diens rol in het studentenverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. En ten minste even ingrijpend voor Johan van Gogh was de vroege dood van zijn moeder, Josina van Gogh-Wibaut (1890-1933), toen hij elf jaar was.

Ondanks al deze ellende uit zijn familiegeschiedenis neemt Johan van Gogh ruim de tijd om me te woord te staan, en probeert hij mijn vragen zo goed mogelijk te beantwoorden. Uit een soort plichtsbesef, denk ik. Plichtsbesef tegenover zijn zoon, die hij – ondanks al zijn grillen en soms ook, in zijn ogen, kwalijke gedragingen – altijd is blijven steunen. En plichtsbesef tegenover de geschiedenis, want hij begrijpt dat zijn zoon, hoe je het wendt of keert, een belangrijke figuur in de recente geschiedenis is geworden. Bovendien is hij oud en broos, ook dat realiseert hij zich. Zóveel mogelijkheden om elkaar te spreken zullen er misschien niet meer komen. 'We zitten hier nú,' zegt hij.

En dus begint Johan van Gogh te vertellen. Over Theo en zijn soms moeizame relatie met hem. Maar ook over zichzelf, over zijn baan als analist van het internationale communisme bij de BVD (de voorloper van de AIVD) en over zijn (familie)geschiedenis, die voor een groot deel is getekend door zijn afstamming van de wereldberoemde schilder. Johans vader, ir. Vincent Willem van Gogh (bijgenaamd 'de ingenieur'), was de enige erfgenaam van een omvangrijke collectie van onder meer ruim 200 schilderijen en 500 tekeningen van Vincent van Gogh.[9] In Johans ouderlijk huis, aan een 'plutocratenlaantje' in Laren, hingen de mooiste Van Goghs tijdens zijn jeugd dan ook gewoon aan de muren: in de eetkamer *Zelfportret met strohoed*, in de zitkamer *De aardappeleters* en de *Zonnebloemen*, en in een van de slaapkamers – waar Johan samen met zijn broers en zusje talloze kussengevechten uitvocht – de *Amandelbloesem*, die Vincent had geschilderd bij de geboorte van Johans vader.[10] De ongeveer 185 schilderijen die niet waren opgehangen stonden in de tochtige en onverwarmde schilderijenkamer van het huis.

Johan van Gogh vertelt ook over de deal die zijn vader had gesloten met het Rijk. Naarmate diens leven vorderde had de ingenieur zich steeds meer gerealiseerd dat hij, als enige erfgenaam, de taak had om ervoor te zorgen dat de bijzondere collectie bij elkaar zou blijven en dat zo veel mogelijk mensen ervan zouden kunnen genieten. In 1962 verkocht daarom de familie op zijn instigatie de gehele collectie aan een speciaal op te richten Vincent van Gogh Stichting, terwijl de overheid zich verplichtte een museum te bouwen waarin de collectie permanent tentoongesteld zou worden: het Van Gogh Museum. De prijs van de gehele collectie (die behalve de schilderijen en tekeningen van Van Gogh onder meer bestond uit verschillende Monets en Toulouse-Lautrecs, en uit de gehele correspondentie tussen Vincent en Theo van Gogh) bedroeg 18,4 miljoen gulden, wat in de huidige tijd zou neerkomen op zo'n 57 miljoen euro. Een relatief laag bedrag, zeker als je bedenkt dat sommige afzonderlijke schilderijen uit de collectie tegenwoordig makkelijk het dubbele waard zijn. Of Johan van Gogh geen spijt heeft dat hij destijds instemde met de deal die zijn vader had voorgekookt? Integendeel, de overeenkomst vervult Johan zelfs met lichte trots. 'We hebben het vel niet over de neus gehaald.'

Johan van Gogh heeft deze verhalen al vaak verteld. Hij weet de lijn goed vast te houden, voegt soms droge terzijdes toe, houdt in voordat hij tot een pointe komt. Hoe anders verloopt het gesprek als we over de verdrietige episodes uit zijn leven praten. Dan laat hij langere stiltes vallen, heeft hij moeite de juiste woorden te vinden. Bijvoorbeeld als hij vertelt over zijn moeder, die op zo jonge leeftijd stierf aan borstkanker. 'Dat is een enorme doem op de familie geweest,' zegt hij, met waterige ogen. Terwijl zijn vader vanwege zijn werk veel onderweg was en bovendien moeite had om een warme band met zijn kinderen te onderhouden, was Johans moeder de centrale en alom geliefde figuur binnen het gezin geweest. Toen zij wegviel, bleef er een leegte achter die noch zijn vader noch de opeenvolgende huishoudsters en gouvernantes konden opvullen.

Emotioneel wordt Johan van Gogh ook als hij spreekt over zijn oudere broer Theo, met wie hij tijdens hun jeugd een moeizame relatie onderhield. Theo was een wisselvallig en nerveus kind, had problemen op school, maakte veel ruzie. Pas tijdens de oorlog vond hij zichzelf. Hij floreerde binnen het studentenverzet door voor onderduikadressen te zorgen en voedsel te distribueren – zwaar en risicovol illegaal werk dat hij uiteindelijk op 8 maart 1945, minder dan twee maanden voor de bevrijding van Noord-Nederland, met de dood moest bekopen. Johan had gedurende de oorlog via brieven contact met hem proberen te houden. Zelf zat hij voor de *Arbeitseinsatz* ondergedoken in Overijssel, waar hij werkte als boerenarbeider. Een nichtje was helemaal naar zijn boerderij toe gefietst om hem het slechte nieuws van de executie van zijn broer te vertellen.

Het wordt steeds warmer op het terras, het moet makkelijk boven de 25

graden zijn. We zijn al een paar uur aan het praten. 'Wordt het niet te vermoeiend?' vraag ik. 'We zitten hier nú,' zegt hij nog een keer. Gedurende het gesprek zie ik af en toe Anneke van Gogh op de achtergrond rondscharrelen. Het lijkt alsof ze met een half oor meeluistert. Vervolgens komt ze, verrassend genoeg, erbij zitten. Ze steekt een sigaret op. Daarna nog een. En dan begint ze zich in het gesprek te mengen. Het duurt niet lang voordat ze het helemaal heeft overgenomen.

Anneke van Gogh spreekt op een geheel andere manier dan haar man. Feller, niet bang om haar verontwaardiging te tonen. Bijvoorbeeld over de houding van premier Balkenende in de dagen na de moord op haar zoon, of over de gemeente Amsterdam, die bij de eenjarige herdenking van de moord had verzuimd om minister Rita Verdonk uit te nodigen. 'Ik dacht: dit is te gek. Ze heeft op de dag van de moord een behoorlijke speech gehouden op de Dam, Theo lunchte veel met haar. Daarom heb ik de gemeente gebeld en gezegd dat ik erop stond dat ze bij de herdenking aanwezig zou zijn. Toen kwam het voor elkaar.'

Vanaf het begin van haar deelname aan het gesprek blijkt dat Anneke van Gogh er geen enkele moeite mee heeft om haar man te corrigeren of tegen hem in te gaan. Als het gaat over Theo's nooit afgemaakte studie rechten stelt Johan bijvoorbeeld dat het, ongeacht de gebeurtenissen in Theo's leven, nooit wat geworden zou zijn met die studie. 'Waarom niet?' vraagt Anneke geïrriteerd. 'Hij had er hersens genoeg voor.'

'Jawel, dat is wel zo, maar hij had zich er nooit vijf jaar mee bezig kunnen houden. Hij wilde het nu eenmaal niet,' zegt Johan. 'Laten we wel een beetje realistisch blijven.'

'Kom, Johan, ik had meer te maken met Theo dan jij! Ik zat hier altijd overdag met hem. Door rechten te studeren wilde Theo geld verdienen voor zijn films,' beëindigt Anneke de korte discussie. Waarop haar man overgaat op een ander onderwerp.

Er is een interessante dynamiek gaande binnen dit al zestig jaar getrouwde koppel, dat is duidelijk. In bijna alles lijken Johan en Anneke van Gogh van elkaar te verschillen: in leeftijd – Johan is veertien jaar ouder – maar ook in karakter en gedrag. Hoe hebben ze elkaar gevonden, en hoe was de sfeer in huis vroeger, toen Theo jong was? Dat zijn vragen die ik graag de volgende keer wil stellen. Het is inmiddels twee uur geweest, we hebben meer dan vier uur gepraat. Ik wil afscheid nemen, maar eerst haalt mevrouw Van Gogh nog haar adressenboekje erbij. Ze dicteert namen en nummers van belangrijke vrienden en collega's van haar zoon. Gelukkig, ze wil definitief meewerken aan het project. Met een hoofd vol nieuwe informatie bedank ik meneer en mevrouw Van Gogh voor hun tijd en rijd ik de zonovergoten laan uit.

*

Op de terugweg naar Amsterdam komen als vanzelf mijn eigen herinneringen aan Theo van Gogh naar boven. Ik heb hem nooit persoonlijk gekend, maar opgroeiend in de jaren negentig zag ik hem regelmatig op televisie. Hij had een geheel eigen stijl, vol zelfspot, en hij leek de wereld met open vizier tegemoet te treden. Zijn programma's waren nooit saai, je had altijd het gevoel dat er iets spannends kon gebeuren. Sowieso deed Van Gogh bizarre dingen. Ik kan me herinneren dat hij een soort datingshow presenteerde, *De Hunkering*, waarbij hij zich liet assisteren door een extreem kleine vrouw met een asbak op haar hoofd; kon hij gemakkelijk de as van zijn sigaret aftikken. Tijdens dezelfde show verkleedde hij zich eens als een kakmadam, compleet met plooirok en parelketting, om vanaf een bordes een morbide liedje te zingen.

Vanaf 1999, het jaar dat ik in Amsterdam ging studeren, zag ik Theo van Gogh wel eens rondfietsen in de stad, altijd op een stevige zwarte herenfiets met een kratje voorop en daarin een verfomfaaid plastic supermarkttasje. Ook zag ik hem een keer zitten in comedyclub Toomler, waar op vrijdagavonden jazzimprovisatiesessies werden georganiseerd. Hij was een opvallende verschijning. Zowel qua fysiek – bol hoofd, lichte ogen en warrige blonde haardos – als qua kleding: bretels, een haast opzettelijk slonzige spijkerbroek en een morsig, te klein T-shirt, dat aan de voorkant een enorme pens en aan de achterkant een flink deel van zijn bilspleet blootlegde. Hij nam letterlijk en figuurlijk veel ruimte in, druk orerend aan een tafel met cabaretier Hans Teeuwen en actrice Katja Schuurman, mensen die voor mijn generatie om uiteenlopende redenen als iconen golden.

Tijdens nachtelijke zapsessies in mijn studententijd stuitte ik regelmatig op interviews van Theo van Gogh met bekende Nederlanders, die als slotstuk van de tv-programmering werden uitgezonden. Ik herinner me dat, hoe moe ik ook was, ik niet anders kon dan gebiologeerd te blijven kijken. Bijna altijd lukte het Van Gogh om zijn gesprekspartner op een charmante manier te prikkelen met verrassende dilemma's, zodat er écht een gesprek ontstond, heel anders dan de voorgekookte interviewtjes die normaal op televisie werden vertoond.

In die periode ging ik ook voor het eerst naar een film van Theo van Gogh in de bioscoop. Hij had er al een stuk of tien gemaakt, maar die waren allemaal langs me heen gegaan. Achteraf raakte ik nieuwsgierig naar die films, want *Interview*, over een psychologische woordenstrijd tussen Pierre Bokma en Katja Schuurman, beviel me. Van de dialogen en het acteerspel ging een intensiteit uit die ik niet veel vaker in Nederlandse films had gezien.

Tegelijkertijd leerde ik een andere kant van Theo van Gogh kennen: een harde, grove kant. Als ik in de trein zat, lagen er altijd wel exemplaren van de gratis krant *Metro*, waarin Van Gogh een column had. Ik wist niet wat ik las. Van Gogh kon weergaloos formuleren en bezat het vermogen om staaltjes van hypocrisie bij de gevestigde orde bloot te leggen. Maar zijn columns vie-

len nog meer op door hun poging om mensen in hun ziel te raken. Hij leek er een duivels plezier in te hebben om de meest obscene beledigingen af te vuren, het liefst op machthebbers of mensen die zichzelf een zekere autoriteit aanmaten.

In mijn directe omgeving bevonden zich mensen op wie Van Gogh het had gemunt. Een van hen was mijn vader, Job Cohen, die destijds burgemeester was van Amsterdam. Van Gogh noemde hem onder andere 'een NSB'er van nature' – een vrij potsierlijke belediging, zeker gezien het feit dat mijn vader twee grootouders had die in een concentratiekamp waren vermoord vanwege hun Joodse afkomst.[11] Mijn vader was niet erg van Van Goghs aanvallen onder de indruk, leek het. Hij kreeg in die periode wel vaker beledigingen te verduren, dat hoorde bij zijn baan. Ik kan me niet herinneren dat ik hem in die periode specifiek over Theo van Gogh heb horen spreken.

Een andere tegenstander van Theo van Gogh was de historica Evelien Gans, bij wie ik aan de UvA een college over Joodse geschiedenis volgde en die later, tijdens het schrijven van mijn proefschrift, een van mijn promotoren zou worden. Ze was gedreven, betrokken bij haar studenten en ging ideologische discussies niet uit de weg. Zo had ze in de jaren negentig een essay gepubliceerd waarin ze Theo van Gogh ervan had beschuldigd te flirten met antisemitisme.[12] Als reactie had Van Gogh een column over haar geschreven, waarin hij spotte dat ze 'vochtige dromen' over dokter Mengele zou hebben.[13] Er was een hoop gedoe over ontstaan. Hoewel die affaire alweer bijna tien jaar achter de rug was, merkte ik dat Evelien Gans nog steeds veel met Van Gogh bezig was. Ze refereerde vaak aan hem, waarbij ze haar woede bijna niet kon onderdrukken. Van Gogh was met zijn belediging blijkbaar geslaagd in zijn opzet: hij was onder haar huid gaan zitten.

In diezelfde periode rond de millenniumwisseling kwetste Theo van Gogh in zijn columns steeds vaker moslims, in het bijzonder de orthodox gelovigen onder hen, die hij bijna standaard 'de vijfde colonne van geitenneukers' noemde. Het waren hectische, gespannen jaren, met Grote Gebeurtenissen zoals de aanslagen van 9/11 en de moord op Pim Fortuyn. Als geschiedenisstudent had ik het gevoel zélf geschiedenis mee te maken.

En toen kwam de ochtend van 2 november 2004. Om een uur of halftien 's ochtends werd ik wakker ge-sms't door een vriendin. 'Theo van Gogh is vermoord!' stond er in haar bericht. Weer een Grote Gebeurtenis. Op de faculteit trof ik mijn medestudenten in shock aan. Omdat al snel duidelijk was dat de dader – anders dan de moordenaar van Pim Fortuyn – islamitisch was, leek iedereen aan te voelen dat deze moord grote gevolgen voor de Nederlandse samenleving zou hebben. 's Avonds ging ik naar de lawaaidemonstratie op de Dam, waar ik onder de indruk raakte van de duizenden mensen die hun frustraties over de moord luidkeels en met behulp van potten en pannen ventileerden. Ik zag mijn vader de menigte toespreken met een getergde blik in zijn ogen, een blik die ik nog niet vaak van hem had gezien.

Kwam Van Gogh tijdens zijn leven al vaak in het nieuws, in de eerste periode na de moord was dat helemáál het geval. Er verscheen een overstelpende hoeveelheid columns, artikelen, essays, programma's, documentaires en boeken over het tot voor kort onvoorstelbare feit dat op klaarlichte dag een Amsterdamse burger was afgeslacht, uit naam van een religie, alleen vanwege zijn mening en de manier waarop hij die uitte.

Daarnaast ontstond er een stroom aan publicaties over de markante persoon die Theo van Gogh was geweest. Hierin was de teneur meestal dat hij als een Jekyll & Hyde twee kanten in zichzelf had verenigd: hij kon de rol van charmante en charismatische teddybeer vervullen, maar evengoed die van een dwangmatige en kwaadaardige agressor. Hoe het toch kon dat Van Gogh dit extreme gedrag had vertoond, daarover ging het nauwelijks. Had hij altijd al een uitzonderlijke karakterstructuur gehad? Had zijn bijzondere familiegeschiedenis een bovenmatige invloed op zijn persoonlijkheid? Wat voor rol speelde zijn jeugd, zijn opvoeding, het milieu waarin hij opgroeide? Hadden er specifieke gebeurtenissen in zijn leven plaatsgevonden die verklaren waarom hij zo sterk de behoefte voelde om zichzelf als een outcast te profileren, constant vijanden te zoeken – en die vervolgens uit alle macht te proberen te vernietigen?

Ik rijd over de A44. Aan mijn rechterhand zie ik uitgestrekte weilanden met slootjes die naar de veenplassen van Zuid-Holland leiden. Bij de afslag naar Kaag komen flarden van een melancholiek liedje bij me op.

Wij roeiden op zwart water, omringd door riet van goud
't Was zo koud, 't was zo stil, alsof de zon ons had bevroren
Alleen een meeuw schreeuwde kil dat onze jeugd voor altijd was verloren
Maar dat pas later 't verdriet komt waarom niemand van je houdt

O, dit moment te ondergaan, broodnuchter maar bewogen
Haast zou je denken dat alles al geregeld is, hier op de Kaag
Bediend op al je wenken, antwoord bij de juiste vraag
De wind verstaan die ons – hoelang nog? – achteloos zal gedogen

De wind verstaan die ons – hoelang nog? – achteloos zal gedogen[14]

Ik ken dit nummer nog niet zo lang. Toen ik een paar maanden geleden besloot om werk te maken van mijn al langer sluimerende idee om een biografie van Theo van Gogh te schrijven, speurde ik op Marktplaats naar materiaal van hem. Er bleken veel dvd's en columnbundels van Van Gogh in omloop waarvan ik geen weet had dat ze bestonden. Ook stuitte ik op de cd *Gloedvolle momenten (Frommé kweelt Van Gogh)*, waarop zanger Bob Frommé vijftien liederen van Theo van Gogh ten gehore brengt.[15] De cd

kwam uit in 2000, maar de teksten bleken al veel ouder; de meeste waren geschreven in de jaren tachtig. Ik hoorde Tom Waits-achtige nummers, melancholie met een vleugje waanzin. Het laatste nummer, 'Kaag', wordt gezongen over een ijle sopraansaxofoon en is van een ingetogen maar intense droefheid.

Het was verwarrend: hoe kon dezelfde man die vaak zó wild en grof om zich heen sloeg verantwoordelijk zijn voor zulke gevoelige en fijnbesnaarde teksten? Ook de somberheid die uit het liedje sprak, paste niet bij het montere beeld dat ik van Theo van Gogh had. Nog verwarrender werd het toen ik las wat Van Gogh ter begeleiding in het cd-boekje had geschreven. 'Geen van de hier te beluisteren liedjes gaan over iets wat diep gevoeld werd of – nog dieper – doorleefd,' stond er. Alsof hij zich schaamde de luisteraar tot zijn innerlijke leven toe te laten.

Zachtjes neurie ik het liedje, maar ik merk dat het me mistroostig maakt. Ik zet de autoradio aan. Op NPO Radio 1 gaat het, niet geheel verrassend, over de persoon die nu al maanden het nieuws domineert: Donald Trump. Na misschien wel de meest onwaarschijnlijke campagne ooit heeft hij definitief de nominatie van de Republikeinse Partij binnengesleept voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen van komende november. Een voor een viel Trump zijn tegenstanders persoonlijk aan, steeds door een simpele bijnaam voor hen te verzinnen waarmee hij feilloos hun zwakke plekken wist bloot leggen. Hij kleineerde hen op een groteske manier, vaak met grove verwijzingen naar hun uiterlijk of achtergrond. En als hij kritiek kreeg dat hij nu écht te ver was gegaan, deed hij er doodleuk een schepje bovenop. Met zijn schaamteloze gedrag oefende hij een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op zijn vrienden én op zijn vijanden.

Luisterend naar de analyses over Trump moet ik alweer aan Theo van Gogh denken. Ook Van Gogh bedacht de meest waanzinnige bijnamen voor zijn vijanden, ook voor hem waren alle verbale middelen geoorloofd om een gevecht te winnen, en ook hij had er nooit over gepiekerd om excuses aan te bieden voor een belediging die écht niet door de beugel zou kunnen – liever dikte hij die belediging dan nog wat aan. En net als Trump werd Van Gogh door veel mensen gehaat, maar door minstens zoveel mensen op handen gedragen.

Ik mijmer verder over de overeenkomsten tussen Trump en Van Gogh. Kwam hun doorlopende behoefte om in de aandacht te staan voort uit onzekerheid? Hadden hun bizarre acties en uitlatingen te maken met overcompensatie? Waren hun onophoudelijke aanvallen op de gevestigde orde gebaseerd op oprechte overtuigingen, of was het hun steeds om de eigen glorie te doen? Ik vraag me af wat Van Gogh ervan zou hebben gevonden dat Trump een reële mogelijkheid heeft om president te worden. Hij zou genoten hebben van het spektakel, dat is zeker. En hij zou zich luidkeels tegen Trumps Democratische tegenkandidaat hebben gekeerd: Hillary Clinton, de konin-

gin van het establishment. Maar of hij écht zou denken dat met Trump als leider het vrije Westen in goede handen is?

Ik rijd de A4 op en bedenk hoeveel werk me de komende jaren te wachten staat. Aangezien het mij primair om Van Goghs leven is te doen – en niet zozeer om zijn dood, hoe opzienbarend ook – zal ik allereerst zijn werk moeten doorgronden. Om te beginnen zijn film- en tv-werk, want Van Gogh noemde zichzelf in de eerste plaats 'een zich noemend regisseur'. Hij was ongekend productief: tussen 1981 (het jaar dat zijn debuutfilm *Luger* verscheen) en zijn dood in 2004 regisseerde hij dertien volwaardige speelfilms, tien tv-films, vijf tv-series en een onduidelijk maar flink aantal tv-programma's, theaterregistraties, videoclips en documentaires.

Meer dan als regisseur trok Theo van Gogh de aandacht als columnist en publicist. Vanaf medio 1987 publiceerde hij wekelijks columns en artikelen, in allerhande kranten en bladen, en de laatste vijf jaar op zijn eigen website. Bij elkaar kom je al snel op meer dan duizend publicaties.

Het motto van mijn favoriete biograaf Robert Caro, bekend van zijn vuistdikke biografieën van Robert Moses en Lyndon B. Johnson, is '*turn every page*'. Hoewel ik niet van plan ben mijn biografie even omvangrijk te maken als die van hem wil ik net als Caro een zo compleet mogelijk beeld krijgen van mijn hoofdpersoon – wat betekent dat ik het volledige film- en tv-werk van Van Gogh zal moeten bekijken én al zijn publicaties zal moeten lezen.

Hoe zit het met zijn interviews? Van 1989 tot 2002 heeft Van Gogh vrijwel onafgebroken een interviewprogramma op de televisie gehad. Meer dan vijfhonderd prominente gasten – van Gerard Reve tot Linda de Mol, van Roman Polanski tot Wim Kok – heeft hij uitgebreid voor de camera ondervraagd. Ik zal een flink aantal interviews tot me moeten nemen, want in de vragen die Van Gogh stelde kunnen heel goed zijn interesses, preoccupaties en meningen verscholen zitten.

Theo van Gogh mag dan meer dan vijfhonderd interviews bij anderen hebben afgenomen, hij is zelf waarschijnlijk ongeveer even vaak geïnterviewd. Bovendien verschenen er vrijwel continu artikelen over hem en de affaires waarbij hij betrokken was. Anneke van Gogh vertelde me vanochtend dat ze jarenlang knipsels over haar zoon had verzameld. Ze had de artikelen keurig ingeplakt in dikke klappers en steeds met de hand de datum en herkomst erbij genoteerd. Op het moment dat haar zoon werd vermoord had ze net de tiende klapper gevuld.

Ik bedenk dat alleen al het feit dat Anneke van Gogh deze plakboeken bijhield een gegeven is dat een grote betrokkenheid bij haar zoon toont. Tegelijkertijd besef ik dat ze bij lange na niet alle publicaties over haar zoon kan hebben verzameld; met behulp van online krantenbanken en zoekmachines moeten er nog veel meer te vinden zijn.

Behalve in de geschreven pers maakte Theo van Gogh voortdurend zijn opwachting op radio en televisie. Hoewel hij vanwege persoonlijke vetes

door verscheidene programma's en omroepen geboycot werd, was hij vanaf de jaren negentig een van de bekendste mediapersoonlijkheden van het land. Camera en microfoon hielden nu eenmaal van Van Gogh. Hij stond garant voor snedige antwoorden en provocerende opmerkingen, ongeacht of hij deelnam aan een niemendallerig quizje of discussieerde in een gerenommeerd politiek programma als *Buitenhof*. Hij bracht leven in de brouwerij. Niet voor niets krijg je bijna drieduizend hits als je op 'Theo van Gogh' zoekt in de collectie van Beeld en Geluid.

En dan zijn er nog de niet-openbare bronnen. Johan en Anneke van Gogh vertelden me dat bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) twintig verhuisdozen vol persoonlijke documenten van hun zoon worden bewaard. Hopelijk zit er ook correspondentie tussen, want ik weet dat Theo van Gogh te boek stond als een fervente en uitstekende brievenschrijver. Een familietrekje? De brieven van Vincent van Gogh behoren tot de parels van de wereldliteratuur.[16]

Theo van Goghs brieven zullen niet in zijn eigen archief liggen, maar bij de geadresseerden. Denkend aan de ontvangers van deze brieven maak ik een lijstje in mijn hoofd van mensen die ik over hem zou kunnen interviewen. Tientallen namen van bekende Nederlanders schieten door mijn hoofd. Tegelijkertijd realiseer ik me dat minder bekende mensen, degenen die nog niet vaak in het openbaar hun verhaal hebben gedaan, minstens even waardevolle bronnen kunnen zijn. Daarom ben ik ook zo blij met het lijstje namen dat Anneke van Gogh me aan het eind van het gesprek heeft meegegeven, er stonden allemaal mensen op van wie ik nog niet eerder had gehoord. Maar bij hoeveel interviews leg je de grens? Ik zal in elk geval een goede mix van familieleden, vrienden, collega's én vijanden moeten maken.

Op de Ring rond Amsterdam aangekomen neem ik afslag S113. Ik rijd de Middenweg op, de oostelijke toegangsweg tot de stad. Aan mijn linkerhand is begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster, waar Van Gogh is gecremeerd en zijn uitvaartdienst werd gehouden – een uitvaartdienst die live op televisie werd uitgezonden. Dan passeer ik Park Frankendael, waar Van Gogh de laatste jaren van zijn leven regelmatig de hond van zijn zoon uitliet. Tegenover de schooltuinen moet een bankje staan dat na de moord naar hem is vernoemd.[17]

Ik ben nu aangekomen in de buurt die gedurende de laatste tien jaar van zijn leven tot de directe woonomgeving van Van Gogh behoorde. Aan de rechterkant van de Middenweg is een fietspad. Hier fietste Van Gogh dagelijks overheen, op weg naar de stad. Ook op de betreurde ochtend van 2 november 2004 – Allerzielen – nam hij deze route.

De Middenweg gaat over in de Linnaeusstraat, ik rijd onder een treinviaduct door. Deze plek ken ik inmiddels erg goed. Schuin voor me in de verte zie ik automatiek Hallo ('Voor echt iets lekkers'), de snackbar die altijd leeg is maar toch al tientallen jaren blijft standhouden. Er zijn de afgelopen tijd

veel nieuwe, hippe zaakjes bij gekomen. Een vintagemeubelzaak, een *hot yoga*-studio. Het imposante gebouw aan de rechterkant deed in 2004 nog dienst als stadsdeelkantoor, maar is inmiddels een hotel geworden. Voor het hotel zie ik ouders met een kinderwagen lopen. Aan de overkant eten twee meisjes met zichtbaar plezier een ijsje, waarschijnlijk hun eerste van het seizoen. Ze passeren avondwinkel Delicatessen, net als automatiek Hallo een van de oudgedienden in de straat.

Schuin voor deze avondwinkel lag Theo van Gogh, languit, met kogels in zijn lichaam en een mes in zijn borst. Het duurde nog een hele tijd voordat hij werd bedekt door een wit laken.

De kunstenaar Armando bedacht ooit de term 'schuldig landschap' voor de onverstoorbare natuur op plekken waar ooit historische misdaden zijn gepleegd. Ook hier in de Linnaeusstraat is er niets wat nog herinnert aan die gruwelijke gebeurtenis van ruim elf jaar geleden.

Vlak voor de plek van de moord stuur ik de Vrolikstraat in, waar ik een halfjaar geleden ben komen wonen. Toen mijn nieuwe buren in de gaten kregen dat ik geïnteresseerd ben in Theo van Gogh bedolven ze me onder de verhalen. Ze vertelden me dat ze in de week na de moord regelmatig te vinden waren in de Linnaeusstraat, die tot een bloemenzee was verworden. Om te discussiëren, of gewoon om stoom af te blazen. Het viel me op hoezeer veel van mijn straatgenoten nog zijn aangedaan als ze aan die periode terugdenken.

Het dashboardklokje staat op 15:07. Ik parkeer mijn auto op de eerste de beste vrije plek die ik zie. Het was een lange dag, mijn hoofd voelt vol. Ik denk terug aan het eerste telefonische gesprek dat ik voerde met Johan van Gogh, waarin ik hem over mijn biografieplan vertelde. 'Maar dat is een mer à boire!' had hij gezegd, woorden die hij vanochtend herhaalde. Ik besef meer en meer dat hij wel eens gelijk zou kunnen hebben. Toch ben ik vastbesloten om door te zetten – en om ten minste een poging te doen om in het hoofd van 'de bolle Gogh' te kruipen.